

KORXONALAR FAOLIYATINI YURITISHDA BUXGALTERIYA HISOBINING FUNKTSIYALARI VA UNGA QO'YILGAN TALABLAR

Muydinov Baxodirjon Numanovich, i.f.n., dots., University of economics and pedagogy NOTM O'quv ishlari bo'yicha prorektori
Arzimatova Irodaxon Alievna University of economics and pedagogy NOTM
"Iqtisodiyot" kafedراسi asistenti

Annotatsiya. Maqola xo'jalik hisobi to'g'risida tushuncha, xo'jalik hisobini funktsiyalari to'g'risida ma'lumotlar va xo'jalik hisobiga qo'yilgan talablarni keng yoritib berish hamda uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada buxgalteriya hisobi korxonalarni moliyaviy-xo'jalik faoliyatini boshqarishda foydalaniladigan axborot tizimidan iborat bo'lib, unda korxonada faoliyatida sodir bo'ladigan barcha jarayonlar va hisob ob'ektlarining holati to'g'risidagi miqdor va sifat ko'rsatkichlari haqidagi axborotlar ma'lum qoidalar va standartlar bo'yicha ularni boshqarish uchun ilmiy asoslangan qoidalarga muvofiq qayd qilinadi, o'lchanadi, ishlov beriladi, to'lanadi va guruhlanishi hamda xo'jalik hisobi keng qamrovli va to'laqonli bo'lishi shuningdek korxonada iqtisodiyotini boshqarish vazifalari to'liq va o'z vaqtida amalga oshirishga yo'naltirilgan ekanligi, ya'ni buxgalteriya hisobining funktsiyalari va unga qo'yilgan talablar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy islohotlar, rivojlanib borish, bozor munosabatlarini erkinlashtirish, mulkchilik shakllarini ko'rsatirish, sotish, taqsimlash, iste'mol qilish, takror ishlab chiqarish, miqdor va sifat o'zgarishlar, kuzatish, o'lchash, ro'yxatga olish, hisob yuritish boshqarishning ajralmas qismi, xo'jalik fakti, xo'jalik muoamalalar, haqiqiy tannarx, moliyaviy natija, xo'jalik hisobi, hisobning aniqligi, hisobning to'g'riligi, hisob ishlarini o'z vaqtida amalga oshirish, natural hisob, miqdoriy hisob, hisob sodda, hisob tushunarli.

Аннотация. Статья посвящена обеспечению понимания бухгалтерского учета, предоставлению информации о функциях бухгалтерского учета, а также широкому объяснению требований к бухгалтерскому учету, а также изучению его специфических особенностей. В статье углубление экономических реформ, интеграция Республики Узбекистан в мировую экономическую систему, в свою очередь, требует постоянного совершенствования существующей правовой базы, ее адаптации к международным нормам и стандартам. Уделено внимание вопросам ежедневного мониторинга хозяйственной деятельности в целях управления предприятиями и выполнения задач, связанных с показателями поставленного перед ним плана.

Ключевые слова: Экономические реформы, развитие, либерализация рыночных отношений, увеличение форм собственности, продажа, распределение, потребление, воспроизводство, количественные и качественные изменения, мониторинг, измерение, учет, неотъемлемая часть управления бухгалтерским учетом, экономический факт, хозяйственные операции, фактическая стоимость, финансовый результат, экономический учет, точность учета, правильность учета, своевременное выполнение учетных работ, натуральный учет, количественный учет, учет простой, расчет понятен.

Abstract. The article is devoted to providing an understanding of accounting, providing information on the functions of accounting, as well as a broad explanation of the requirements for accounting, as well as studying its specific features. In the article, the deepening of economic reforms, the integration of the Republic of Uzbekistan into the world economic system, in turn, requires constant improvement of the existing legal framework, its adaptation to international norms and standards. Attention is paid to the issues of daily monitoring of economic activity for the purpose of managing enterprises and fulfilling tasks related to the indicators of the plan set before it.

Keywords: Economic reforms, development, liberalization of market relations, increase in forms of ownership, sale, distribution, consumption, reproduction, quantitative and qualitative changes, monitoring, measurement, accounting, integral part of accounting management, economic fact, business transactions, actual cost, financial result, economic accounting, accuracy of accounting, correctness of accounting, timely performance of accounting work, natural accounting, quantitative accounting, simple accounting, clear calculation.

Har bir korxonada o'z faoliyatini boshlab ekan faoliyat jarayonini to'g'ri va aniqligini ta'minlash maqsadida buxgalteriya hisobini yuritishga majbur hisoblanadi. Chunki faoliyat jarayonlari boshqa yuridik va jismoniy shaxslar faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari korxonalar faoliyati ustidan davlat nazorati ham buxgalteriya hisobini to'g'ri yuritilishini tekshirish orqali amalga oshiriladi. Korxonalar xo'jalik jarayonidagi axborot va xo'jalik muoamalalari buxgalteriya hisobida korxonada faoliyatining hammiqdor, ham sifat jihatlarini ifodalaydigan ko'rsatkichlarga aylanadi. Bular ayrim mahsulot turlarining haqiqiy tannarxi, korxonada faoliyatining moliyaviy natijalari va boshqalardir.

Buxgalteriya hisobi xo'jalik yurituvchi sub'ektni boshqarishda foydalaniladigan axborot tizimidan iborat bo'lib, unda korxonada faoliyatida sodir bo'ladigan barcha jarayonlar va hisob ob'ektlarining holati to'g'risidagi miqdor va sifat ko'rsatkichlari haqidagi axborotlar ma'lum qoidalar va

standartlar bo'yicha ularni boshqarish uchun ilmiy asoslangan qoidalarga muvofiq qayd qilinadi, o'lchanadi, ishlov beriladi, to'lanadi va guruhlanadi. Xo'jalik hisobi keng qamrovli va to'laqonli bo'lishi hamda korxonalar iqtisodiyotini boshqarish vazifalari to'liq va o'z vaqtida amalga oshirishga yo'naltirilgan, ya'ni boshqaruv tizimi uchun foydali bo'lishi lozim.

Buxgalteriya hisobining mohiyatini uning funktsiyalari orqali mufassal ochib berish mumkin (1-chizma).

1-chizma. Buxgalteriya hisobining funktsiyalari

Axborot funktsiyasi. Xo'jalik jarayonlarini samarali boshqaruvini tashkil qilish, raqobatbardosh maxsulot ishlab chiqarish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish) va xo'jalik faoliyatiga baho berish uchun korxonalar faoliyati to'g'risida o'z vaqtida, aniq va ishonchli ma'lumot bilan tahminlash imkoniyatini beradi.

Buxgalteriya hisobi turli xil iqtisodiy axborot iste'molchilari uchun asosiy axborot manbai hisoblanadi. Ular asosida boshqaruv va investitsion qarorlar qabul qilinadi. Hisob-kitoblar ko'rsatishicha, iqtisodiy axborotlar umumiy hajmining 70% idan oshig'i buxgalteriya axborotlari ulushiga to'g'ri keladi.

Aynan buxgalteriya hisobi tizimi korxonalar mablag'lari va ular manbalarining ahvoli va harakati, xo'jalik jarayonlari, korxonalar moliyaviy natijalari to'g'risida sintetik va analitik axborotlarni aks ettiradi va to'laydi. Buxgalteriya axborotlari o'rativ va statistik hisobda, rejalashtirishda, istiqbolni belgilashda, korxonalar faoliyati taktikasi va strategiyasini ishlab chiqishda va boshqarishda keng qo'llaniladi.

Buxgalteriya hisobida korxonalar mulki va ularning tashkil to'ish manbalaridagi o'zgarishlar, ularning harakati, xo'jalik jarayonlari va moliyaviy natijalar alohida va umumlashgan holda va boshlang'ich hujjatlarda aks ettiriladi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida buxgalteriya hisobi

axborotlari uchun ishonchli, xolisona, o'z vaqtida, o'rativ, yuqori sifatli va iste'molchilar uchun samarali bo'lish talabi qo'yiladi. Buxgalteriya hisobi axborotining yakuniy natijasi korxonaning moliyaviy holatini ko'rsatkichlarini yaxshilash hisoblanadi.

Hisob funktsiyasi korxonada faoliyatining xujjatlar asosida doimiy, uzuluksiz, o'z vaqtida, to'g'ri va aniq rasmiylashtirib borish jarayonidir. Korxonada har bir faoliyatni dastlabki xujjat asosida amalga oshiradi va faoliyat jarayonlarini xujjatlashtirib boradi. Masalan, korxonada ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirishi uchun boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslardan hom ashyo va materiallarni sotib oladi. Sotib olish uchun esa shartnoma tuzadi, xisobvaraq faktura rasmiylashtiradi, yuk xati to'ldiradi, pulini to'lash uchun to'lov topshiriqnomasi rasmiylashtiradi, qabul qilish uchun ishonch qog'ozi beradi, qabul qilish, topshirish dalolatnomasini tuzadi va xakazo xujjatlarni rasmiylashtirish orqali material sotib olish jarayonini buxgalteriya xujjatlarida aks ettiradi.

Nazorat funktsiyasi. Turli mulkchilik shaklidagi korxonalar, xo'jalik sub'ektlar huquqining kengayishi buxgalteriya hisobining nazorat funktsiyasini kuchaytirishini talab qilinadi. Buxgalteriya xodimlari turli xildagi resurslardan foydalanishni doimiy nazorat qilishi lozim. Nazorat – bu avvalambor, biznes rejada belgilangan iqtisodiy ko'rsatkichlarning bajarilishini aniqlash jarayoni hisoblanadi.

Belgilangan rejadagi ko'rsatkichlarni haqiqatda erishgan ko'rsatkichlar bilan solishtirish natijasida kelgusi davrlarda kerakli tuzatishlar rejaga kiritiladi.

Buxgalteriya hisobining maxsus usullari va amallari yordamida nazoratning uchta turi yuritiladi: dastlabki – xo'jalik muomalasi sodir bo'lgungacha; joriy – xo'jalik muomalasini amalga oshirish; keyingi – muomala sodir bo'lganidan so'ngi.

Nazorat qilish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

ishlab chiqarilgan, jo'natilgan va sotilgan mahsulotlarning hajmi bo'yicha reja va shartnomalarning bajarilishi;

* korxonada mulklarining saqlanishini ta'minlash;
moddiy xom-ashyo, yoqilg'i-energetika, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona va samarali foydalanish;

asosiy vositalar, amortizatsiya fondi va boshqa fondlardan foydalanish;

mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan haqiqiy xarajatlarni shakllantirish va ishlab

chiqarilgan mahsulotlar (bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar) tannarxini hisoblash; realizatsiya qilingan mahsulot (ish va xizmat)larning

to'la tannarxini shakllantirish; turli xarajat smetalarining bajarilishi (masalan, vakillik xarajatlari, tijorat va reklama

xarajatlari);

✎ korxonaning turli ichki xo'jalik bo'linmalari faoliyati: ishlab chiqarish bo'limlari,

uchastkalari, xizmat ko'satuvchi xo'jaliklar va sh.k.;

moliya bozorida ishtirok etish bilan bog'liq muomalalar bo'yicha (aktsiyalar, obligatsiyalar va sh.k.);

korxonaning faoliyatining moliyaviy natijalarini shakllantirish va soliqqa tortiladigan bazani, hamda taqsimlanmagan foyda (qo'lanmagan zarar)ni aniqlash;

✎ mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish; shubhali qarzlarni bo'yicha rezervlar va boshqa maxsus fondlarni yaratish hamda ularning

ishlatilishi;

korxonaning moliyaviy ahvoli, hamda raqobatchi korxonalar to'g'risida ma'lumot to'plash;

✎ moliyaviy hisobot va boshqa turdagi hisobotlarni tuzish.

Hisob jarayonining axborotlarni to'plash, o'lchash, ro'yxatga olishdan tortib, to'zarur bo'lgan oraliq, natijaviy va hisobot ko'rsatkichlarini olish bilan yakunlanadigan barcha bosqichlarida kom'yuter va boshqa tashkiliy-texnik vositalardan foydalanish buxgalteriya hisobining boshqaruv tizimidagi nazorat funksiyasini kuchaytirishga doir vazifalarni bajarishga yordam beradi.

Korxonaning mablag'larining butun doiraviy aylanishi, ularning vujudga kelish manbalari va xo'jalik jarayonlari buxgalteriya hisobida aks ettiriladi. Sifatli hisob axborotlari ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida nazorat o'rnatish, zarur bo'lganda korxonaning va uning bo'linmalari faoliyatining butun tafsilotini nazorat qilish, uni tahlil qilish va ushbu axborotlar asosida boshqaruvning barcha 'og'onalarida tegishli boshqaruv qarorlarini tayyorlash, asoslash va qabul qilishga imkoniyat yaratadi.

Mulkning saqlanishini ta'minlash funksiyasi. Bu funktsiya buxgalteriya hisobi tizimini takomillashtirish va uning nazorat funksiyasini kuchaytirish bilan chambarchas bog'liq. Buxgalteriya hisobini to'g'ri yo'lga qo'yish mulkning butligini ta'minlash, turli xildagi yo'qotishlar va talon-tarojlarning oldini olishga olib keladi. Buning uchun korxonadabarcha shart-sharoitlarni yaratish lozim: omborxonalar, nazorat-o'lchash asboblari, o'lchash idishlari va boshqalar. Iqtisodiy islohotlarning chuqurlashtirilishi va bozor munosabatlarining erkinlashtirilishi, mulkdorlar sonining ko'ayishi, tashqi iqtisodiy faoliyatning rivojlanishi sharoitida buxgalteriya hisobining ushbu

funktsiyasi yanada rivojlanmoqda. Buxgalteriya hisobining xalqaro va milliy standartlari negizida, ilmiy asoslangan holda tashkil etilgan hisob tizimi nafaqat kamomad va o'g'irliklarni aniqlash, uyushgan jinoyatlarni ochib tashlash, balki, ularning oldini olishga ham imkon yaratadi.

Ushbu funktsiyani amalga oshirishning asosiy omili bo'lib, o'z vaqtida va belgilangan tartibda inventarizatsiya o'tkazish, ularning natijalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish hisoblanadi.

Tahlil funktsiyasi. Ishonchli va huquqiy asoslangan axborot korxonasi moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda ishlatiladi. Tahlil bu qabul qilingan qarorlar natijasida erishilgan yutuq va kamchiliklarni o'rganish hamda u orqali natijalarni yanada yaxshilash maqsadida ichki va tashqi omillarni izlash jarayonidir.

Buxgalteriya hisobiga quyidagi bir nechta **talablar** qo'yiladi:

-hisobning sodda va tushunarli bo'lishi. Sodda va hamma uchun tushunarli hisobni tashkil etishdan asosiy maqsad, uni murakkablashishiga yo'l qo'ymaslik, hamda hisob ma'lumotlaridan keng foydalanuvchilar ommasi foydalana olishini ta'minlashdan iborat;

– **hisobning rejaliligi.** Bu talab yuqorida aytib o'tilgan soddalik talabi bilan chambarchas bog'liqdir. Hisob albatta zaruriy ma'lumot va ko'rsatkichlarga ega bo'lgan holda, hisob yuritish xarajatlarini iloji boricha kamaytirib borish lozim;

– **hisobning aniq va to'g'riligi.** Bu talab negizida xo'jalik faoliyatlarida kuzatish natijasida olingan ma'lumotlarni hujjatlarda aniq va to'g'ri qayd etish tushuniladi;

– **hisob ishlarini o'z vaqtida amalga oshirish,** ya'ni hisob ishlariga taaluqli har qanday hodisa sodir bo'lganda, albatta o'z vaqtida hujjatlarda aks ettirmoq zarur;

– **hisob ko'rsatkichlari bilan reja ko'rsatkichlari birligi.** Korxonasi, muassasa, tashkilotlarda mulkchilik shaklidan qat'iy nazar o'z oldiga joriy va kelgusi reja ko'rsatkichlarini tuzib oladi. Xuddi shu ko'rsatkichlar bilan hisob ko'rsatkichlari birligi katta ahamiyat kasb etadi va boshqalar.

Xo'jalik hisobida qo'llaniladigan o'lchovlar. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati to'g'risidagi axborotlar, agar barcha hisobga olingan resurslar va xo'jalik jarayonlari hisob o'lchovlarida ifodalansa, axborotdan foydalanuvchilar ehtiyojini qondiradi.

Hisob o'lchovlari – xo'jalik resurslari va jarayonlarini o'lchash va hisoblash asosida xo'jalik yurituvchi sub'ektning har xil ehtiyojlari uchun ko'rsatkichlarni shakllantiradigan o'lchov birliklari.

Xo'jalik mablag'larini va jarayonlarini hisobda miqdoriy aks ettirish uchun *natura, mehnat va 'ul o'lchovlaridan* foydalaniladi.

Natural o'lchovlar – hisob ob'ektlarini og'irlik (kg, ts, t), hajm (m.kub, litr), uzunlik (mm, sm, m, km), maydon (kvadrat metr, ga) va boshqa o'lchovlarda ifodalash uchun qo'llaniladi. Natural o'lchovlarda yuritiladigan hisob miqdoriy yoki natural hisob deb ham ataladi.

Miqdoriy hisob asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, o'rnatiladigan asbob-uskunalar, xomashyo va materiallar, tayyor mahsulotlar va boshqa hisob ob'ektlarini natural (fizik) hajmi to'g'risida axborotlar bilan ta'minlashdan iborat.

Natural o'lchovlardagi hisob ob'ektlarining ko'rsatkichlari ushbu ob'ektlarning sifat (navi, yaroqlilik muddati, toifasi va h.k.) va miqdor (massasi, uzunligi, hajmi, maydoni va h.k.) arametrlarini tavsiflovchi belgilari bo'yicha bo'linadi. Bunda miqdoriy hisob qo'llaniladigan o'lchovlarga ko'ra butun korxonada bo'yicha jami resurslar to'g'risida taqqoslama ma'lumotlar bera olmaydi. Hisob ob'ektlarining tavsifini batafsil ko'rsatish uchun shartli natural o'lchovlar qo'llaniladi. Bunda asosiy ob'ektlar kiritiladigan hisob ob'ektlarining natural tarkibi texnik talablar, davlat standartlari yoki boshqa shartlar bilan oldindan belgilanadi. Shartli natural ko'rsatkichlarga ta'mirlash dastgohlarining kom'lekti, ma'lum turdagi 100ta juft 'oyabzal, 100ta shartli banka konserva va shunga o'xshashlar misol bo'ladi. Natural o'lchovlarning boshqa turlari – shartli (keltirilgan) birliklar, eks'luatatsiya birliklari, ish birliklari kabilar ham mavjud.

Soliq hisob-kitoblarida soliq birligi tushunchasi, ya'ni soliqqa tortish ob'ektining sifat o'lchovi birligi qo'llaniladi. Masalan, yer solig'ini hisoblashda maxsus natural o'lchovlar – gektar, aksiz solig'ini hisoblashda – litr, barrel kabilar qo'llaniladi.

Natural va shartli natural o'lchovlardagi mablag'larning har xil turlari ularning o'ziga xos o'lchovi bo'yicha alohida hisobga olinadi.

Bunday o'lchovlar xo'jalik mablag'larining saqlanishini hamda xo'jalik faoliyatiga tezkor rahbarlik qilishni ta'minlaydi. Natural o'lchovlar bir xildagi xo'jalik mablag'larini hisobga olishda qo'llaniladi. Turli xil natural ko'rsatkichlarini jamlash mumkin emas. Shuning uchun ham har xildagi xo'jalik mablag'larini tavsiflovchi umumlashgan ma'lumotlarni olishda bunday ko'rsatkichlardan foydalanib bo'lmaydi.

Sarflangan ish vaqtini hisobga olish uchun *mehnat o'lchovidan* foydalaniladi. Mehnat o'lchovlari – odam/kuni, odam/soati, norma/soat va boshqalarda ifodalanadi. Mehnat o'lchovlari ko' hollarda natura o'lchovlari bilan birga qo'llaniladi. Masalan, birishchi bir soatda yoki bir kunda qancha miqdorda mahsulot ishlab chiqargan va h.k. Ular asosan vaqtbay ishlovchilarga ish haqi hisoblashda, ishbay ishlovchilarning normalarini

bajarishini nazorat qilishda, mehnat unumdorligini o'rganishda va hokazolarda qo'llaniladi.

Shunday qilib, mehnat o'lchovlari, natura o'lchovlari kabi qat'iy belgilangan qo'llanilish chegaralariga ega.

Turli xildagi xo'jalik mablag'larini, xo'jalik ehtiyojlarini, hisoblashuv va kredit munosabatlarini hisobda aks ettirishda hamda xo'jalik faoliyatining yakunini 'ul ifodasida chiqarishda *'ul o'lchovi* qo'llaniladi. U tovar-'ul munosabatlari mavjudligi, mablag'lardan juda tejab foydalanish, raqobatbardoshlikni ta'minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish bilan bevosita hamda chambarchas bog'liqdir.

Pul o'lchovi ko'pincha natura va mehnat o'lchovi bilan birga qo'llaniladi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatini aniqlash uchun bu mahsulot miqdorini va bahosini, ishchiga ish haqi hisoblash uchun esa ishchi tomonidan ishlangan kunlar va vaqt birligi uchun to'lanadigan haq summasini bilish zarur.

Hisob birligi deb u yoki bu asosiy hisob ob'ektiga kiruvchi tarkibiy ob'ektlarning umumiy nomlanishiga aytiladi. Masalan, «Materiallar» nomli asosiy hisob birligiga ishlab chiqarish jarayoni va unga xizmat ko'rsatishda mustaqil funktsiyalarni bajaruvchi materiallar (hisob ob'ektlari)ning ko'lab turlari kiradi. Har bir material turiga hisob birligi – *nomenklatura raqami* beriladi. Shuningdek, u tayyor mahsulotlar, inventar va xo'jalik jihozlari, o'rnatiladigan asbob-uskunalarga ham hisob birligi sifatida foydalaniladi. Asosiy vositalarning hisob birligi bo'lib *inventar ob'ekt* hisoblanadi. Ularga inventar raqamlari beriladi.

Xo'jalik hisobi keng ma'noda boshqaruv funktsiyasi bo'lib, kishilik jamiyatining dastlabki bosqichlaridayoq ijtimoiy foydali mehnatning mustaqil turi sifatida ajralib chiqqan.

Xo'jalik hisobi hamma vaqt, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda ham, o'zining mohiyatiga ko'ra boshqaruv a'ratini axborot bilan ta'minlashga mo'ljallangan.

Shunday qilib, xo'jalik hisobi – xo'jalik faktlarini, hodisalarini va jarayonlarini boshqarish, nazorat va tahlil qilish maqsadida ularni kuzatish, o'lchash, ro'yxatga olish va umumlashtirish tizimidir. Xo'jalik hisobi negizida uchala hisob turining (*o'erativ, statistik va buxgalterlik*) o'zaro bog'liqligini ifodalaydigan boshqaruv ob'ektining faoliyat ko'rsatish modeli tuziladi. Ular bir-birlarini o'zaro to'ldiradilar va ko' hollarda bir xil axborotlardan foydalanadilar.

Xo'jalik hisobining turlari va ularning tavsifi. Alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning serqirra moliya-xo'jalik faoliyatini har tomonlama aks ettirish uchun xo'jalik hisobining o'erativ, statistik va buxgalteriya hisobi

turlaridan foydalaniladi.

Ularning har biri o'z 'redmetiga mos bo'lgan hisob ob'ektlariga va mazkur 'redmetni o'rganadigan o'z usullariga ega bo'lganliklari bois mustaqildirlar. Ayni vaqtda ulardan har birining mustaqilligi o'zaro bog'liqlik va bir-birini taqozo qilishidan mustasno emas.

Hisobning har bir turi bir xildagi xo'jalik jarayonlarining turli jihatlarini o'rganib, axborotdan foydalanuvchilarni qiziqtiradigan axborot oqimlarining alohida bosqichlarda kesishishiga to'sqinlik qilmaydi. Bu hisobning barcha turlariga taalluqli bo'lgan, ular uchun juda muhim bitta xususiyat tufayligina mumkin. U ham bo'lsa, yuqorida ko'rib chiqilgan uchta: natura, mehnat va 'ul o'lchovlarining uchala hisob turida ham qo'llanilishidir. Shu boisdan, hisobning uchta turini alohida va batafsil ko'rib chiqamiz.

O'erativ hisob rejalarning bajarilishini nazorat qilish va ishlab chiqarishga tezkor rahbarlikni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kundalik ma'lumotlarni olish va umumlashtirishga xizmat qiladi. U tadbirkorlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir. O'erativ hisob yordamida korxonalar resurslari va ular miqdorining o'zgarishini joriy tartibda kuzatish, buxgalterlik va statistik hisobda aks ettirilmaydigan qator ma'lumotlarni ko'rsatish mumkin. Masalan, ishlab chiqarish me'yorlarining bajarilishi, shartnoma majburiyatlarning bajarilishi, mashina va qurilmalardan foydalanish darajasi va hokazolar hisobga olinadi.

O'erativ hisob xo'jalikka tezkor rahbarlik qilishni ta'minlash uchun iqtisodiy ma'lumotlarni to'g'ri va bevosita xo'jalik bo'linmalarida amalga oshiriladi. Ayrim o'erativ hisob ma'lumotlaridan faqat bevosita korxonada foydalanilib qolmasdan, balki ular korxonaga rahbarlik qiluvchi yuqori tashkilotlarda, hatto iqtisodiyot tarmoqlari miqyosida alohida o'erativ hisobot ko'rinishida ham umumlashtirilishi mumkin. Bunday hisobotlardan esa, mahsulot ishlab chiqarish miqdori va sifati, xomashyo bilan ta'minlanganlik darajasi, hosilni yig'ishtirishning borishi to'g'risidagi va boshqa ma'lumotlarni olishda foydalaniladi.

Nazorat qilinayotgan xo'jalik muomalalarining mazmuniga ko'ra o'erativ hisobda natura va mehnat o'lchovlari, ayrim hollarda esa 'ul o'lchovlari qo'llaniladi.

Ta'kidlanganidek, o'erativ hisob tomonidan boshqaruv a'ratiga taqdim etiladigan axborot kundalik xo'jalik muomalalari alohida qismlarining mazmuni to'g'risida javob berish olishi sababli zarur. Mazkur axborotning vaqt oraliqida chegaralanganligi – o'erativ hisobning birinchi ajralib turuvchi belgisi hisoblanadi.

Bunday axborotlarni hisobning boshqa turlaridan olish ularga g'ov

bo'lishi va qo'yilgan vazifalarni hal etishga tizimli yondashuvni qo'llashni yuzaga chiqarmasligi mumkin. Shuning uchun ushbu bo'shliqni o'z tabiatiga ko'ra bir xil bo'lmagan, o'rativ hisob to'ldiradi. O'rativ hisob xo'jalik hisobiga xos bo'lgan uchala o'lchovdan foydalansa ham, shunga qaramasdan, 'ul o'lchovidan foydalanish unda cheklangan. Bu o'rativ hisobda asosan doimiy ravishda umumlashtirish talab qilinmaydigan, ayrim bir xil xo'jalik muomalalari aks ettirilishi bilan bog'liq. Mazkur hisob turining farq qiluvchi ikkinchi belgisi ham mana shundan iborat.

Bunday axborotlarni olishning tezkorligi o'rativ hisobning uchinchi farq qiluvchi belgisi hisoblanadi. O'rativ axborotlarni olishga bo'lgan talablarning soddalashtirilishi shundan kelib chiqadi. O'rativ hisob axborotlari hujjatlashtirilmaganligi bois, ular yuridik dalillovchi kuchga ega emas. Agar o'rativ hisob axborotlarining tayinlanishidan kelib chiqiladigan bo'lsa, bunday dalillash shart emas. O'rativ hisobning to'rtinchi farqlovchi belgisi mana shundan iborat.

O'rativ axborotlar, odatda, og'zaki, telefon yoki telegraf, teletay' orqali uzatiladi. Ayrim hollarda bunday axborotlar ma'lumotnoma, xizmat yozuvi va boshqa ko'rinishda rasmiylashtirilib, bu o'rativ hisobot tuzish deb qaralishi mumkin. Zarur hollarda o'rativ hisobda statistik va buxgalterlik hisobdan olingan axborotlar ham qo'llaniladi. Bu o'rativ hisobning beshinchi o'ziga xos belgisidir. Hisobning boshqa turlariga xos bo'lgan, axborotlarga ishlov berishning maxsus usullari va amallarini qo'llash o'rativ hisobda ishlatilmaydi.

Statistik hisob miqdor ko'rsatkichlarida ifodalanadigan ijtimoiy-ommaviy hodisalarni sifat jihatdan tavsiflab, kuzatish va aks ettirish hamda jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganish tizimidir.

Statistik hisob ishlab chiqaruvchi kuchlar, ishlab chiqarish munosabatlari va ijtimoiy turmushdagi siyosiy va madaniy jarayonlar rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini ochib beradi. Iqtisodiyotni boshqarish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish, statistik tahlil qilish va axborotdan foydalanuvchilarga o'z vaqtida taqdim etish statistik hisobning asosiy vazifasidir. Bu maqsadda statistik hisob buxgalteriya va o'rativ hisob ma'lumotlaridan foydalanib, shu bilan birga ularning tuzilishiga ham ta'sir etadi.

O'rganilayotgan hodisalarning xususiyatiga ko'ra statistik hisobda natura, mehnat va 'ul o'lchovlaridan foydalaniladi. Statistik hisob ma'lumotlarni to'plash va ishlov berishning muayyan metodik usullaridan, masalan, yal'i va tanlab kuzatish, statistik to'plash, statistik guruhlash, o'rtacha miqdorlarni hisoblash, indekslar va boshqalardan foydalanib, xo'jalik faoliyatining asosiy qonuniyatlarini ochib beradi.

Davlat boshqaruv organlari tomonidan statistik ma'lumotlar asosida 'rognozlar ishlab chiqiladi, iqtisodiy siyosat sohasidagi qarorlar qabul qilinadi. Mamlakat iqtisodiyotini tezkor boshqarish bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi xo'jalik yurituvchi sub'ektning mablag'lari va manbalarining harakatini aks ettirib, xo'jalik jarayonida sodir bo'ladigan muomalalarni yo''asiga va uzluksiz kuzatib borish, kuzatish natijalarini o'lchash va hujjatlarda rasmiylashtirish, ularni yagona bir o'lchovda, ya'ni 'ul ifodasida umumlashtirish hamda boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur ko'rsatkichlarni hisoblash, baholash, ularni tegishli axborotdan foydalanuvchilarga taqdim etish maqsadida moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish tizimidir.

Xo'jalik hisobi turlarining qiyosiy tavsifi. Buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlaridan biri, unda barcha yozuvlar tegishli ravishda rasmiylashtirilgan hujjatlar asosida amalga oshiriladi. Bunda hujjatlar maxsus dalillovchi yuridik kuchga ega bo'lib, mulkning saqlanishi ustidan nazoratni kuchaytiradi va korxonalar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishni ta'minlaydi.

Buxgalteriya hisobining yana bir xususiyati – uning uzluksizligi va xo'jalik muomalalarini yo''asiga qamrab olishidir. Buxgalteriya hisobi barcha xo'jalik muomalalarini yo''asiga qayd qilishni uzluksiz amalga oshira borib, korxonalarda sodir bo'layotgan xo'jalik jarayonlarini to'la tavsiflaydi.

Buxgalteriya hisobi natura va mehnat o'lchovlarini umumlashtirgan holda barcha xo'jalik mablag'larini va xo'jalik faoliyati jarayonidagi ularning doiraviy aylanishini 'ul ifodasida aks ettiradi. Buxgalteriya hisobini o'rativ va statistik hisobdan farq qildirib, undan xo'jalik faoliyatini so'm bilan nazorat qilish vositasi sifatida foydalanish imkoniyatini beradi va buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatini tashkil etadi. Demak, buxgalteriya hisobi faqat 'ul ifodasida yuritiladi.

Buxgalteriya hisobi tadbirkorlikni rivojlantirishda va xodimlarning o'z mehnat natijalaridan moddiy manfaatdorligini kuchaytirishga har tomonlama yordam berishi kerak. Bu esa xo'jalik muomalalari va jarayonlarini 'ul o'lchovida yo''asiga va uzluksiz aks ettirish orqali amalga oshiriladi, sarflarni va sotishdan olingan daromadlarni 'ul o'lchovida taqqoslash, foydani aniqlash imkonini beradi.

Hisob axborotlarini shakllantirishning butun texnologiyasi va tashkil etilishi xo'jalik yurituvchi sub'ekt mulklarining baholanishi va harakatlanishi, uning majburiyatlari va ular bilan bog'liq xo'jalik muomalalariga qaratilgan. Ularning yig'indisi buxgalteriya hisobining ob'ektlarini tashkil etadi.

Xo'jalik hisobining alohida turlari ichida buxgalteriya hisobi markaziy

o'rinni egallaydi. Buxgalteriya hisobi axborotlarining ustuvorligi, ularning foydaliligi mazkur axborot-

larning *ahamiyatligi* va *ishonchliligi* bilan belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi axborotlarining ahamiyatligi boshqaruv qarorlarini qo'llashning

natijasiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatida namoyon bo'ladi. Chunki ular:

- vaziyatlarni oldindan aytish va shu asosda eng yaxshi maqbul variantlarni tanlash;
- mazkur axborot manbasi bilan uzviy aloqada bo'lish;
- axborotlarni o'z vaqtida olishga imkon beradi.

Buxgalteriya hisobi axborotlarining ishonchliligi quyidagilarga asoslanadi:

- uning xo'jalik jarayoniga mos darajadagi haqqoniyligi va to'liqligi;
- sodir bo'lgan xo'jalik muomalalari faktini tasdiqlash imkonini beradigan shaffofligi;
- agar hisob axborotlarini olish, uning ayrim foydalanuvchilar manfaatini ko'zlagan

holda ataylab chalkashtirish natijasi bo'lmasa, betarafligi.

Buxgalteriya hisobining yuqorida ko'rsatilgan afzalliklari uning o'ziga xos jihatlarida

mujassamlashgan. Bular:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektning mablag'lari va mablag'lar manbalarini hamda xo'jalik jarayonlarini yo'rtasiga kuzatish va o'lchash;
- xo'jalik muomalalarini ro'yxatga olishning uzluksizligi va ularning hujjatlashtirilishi;
- yuqorida keltirilgan afzalliklar amalga oshmagan vaziyatlarda maxsus usullarni qo'llash (masalan, inventarizatsiya);
- joriy buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini bir hisobot davridan ikkinchisigacha tegishli hisobot shakllari ko'rinishida to'ldirish yo'li bilan umumlashtirish.

Buxgalteriya hisobining bunday o'ziga xos xususiyatlari uzoq o'tmishda aniqlangan bo'lib, masalan, 1590-yilda is'an olimi Bartalameo de Salazano tomonidan quyidagicha ta'kidlangan: *“Buxgalteriya hisobi barcha fan va san'atlardan yuqori turadi, chunki hammaunga ehtiyoj sezadi, u esa hech kimga nisbatan ehtiyoj sezmaydi. Buxgalteriya hisobisiz dunyo boshqaruvsiz qolgan va odamlar esa bir-birlarini tushuna olmagan bo'lar edilar”*¹. Buxgalteriya hisobining yuqorida bayon qilingan afzalliklarini amalda qo'llash xo'jalik

¹ Соколов Я.В. История развития бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика, 1985. с. 60

yurituvchi sub'ekt moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risida ishonchli axborotlarni to'plash va taqdim etishga imkon beradi. Bunda hisob axborotlari boshqaruvning uchta funksiyasini: rejalashtirish, nazorat va baholashni amalga oshirishni ta'minlaydi.

Rejalashtirish ma'lum maqsadni qo'yishni o'z ichiga olgan ishlar tartibini shakllantirish va kamxarajat qilgan holda unga erishish variantlarini to'ish jarayonini nazarda tutadi.

Nazorat rejalashtirilgan ishlarning haqiqatan amalga oshirilishini kuzatib borish bo'yicha ishlar majmuini o'z ichiga oladi. Bunday vaziyatda buxgalterdan haqiqiy xarajatlar va daromadlarni reja ko'rsatkichlari bilan solishtirishni o'z ichiga olgan axborotlar talab qilinadi.

Baholash boshqaruv qarorlari qabul qilishning butun tizimini o'rganish jarayonidir. Bozor sharoitida baholashni to'g'ri tanlash birinchi navbatda uzviy aloqa orqali amalga oshirilib, qo'yilgan maqsadga erishilganlikni ob'ektiv baholashga imkon beradi. Agar mazkur maqsadga erishilmagan bo'lsa, sabab nimada ekanligini aniqlash muhimdir. Bunda asosiy sabablar quyidagilar bo'lishi mumkin:

- taqdim etilgan hisob axborotlariga asosan xo'jalik faoliyatiga oid ma'lumotlarni noto'g'ri talqin qilish oqibatida rejalashtirishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar;

- tekshiruvchilarning layoqatsizligi, ularga tazyiq o'tkazilishi, tekshiruv jarayonida ogohlantiruvchi tadbirlarning o'z vaqtida amalga oshirilmaganligi va hokozalar oqibatida nazorat tizimida vujudga kelgan kamchiliklar;

- avvaldan maqsadning noto'g'ri tanlanganligi.

Hozirgi sharoitda buxgalteriya hisobining o'rni va ahamiyati yanada kuchaymoqda. Mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilish va bozor munosabatlarining rivojlanishi buxgalteriya hisobining qo'llanilish chegarasini yanada kengaytirmoqda. Chunki yangi hisob ob'ektlari, uning natijasi sifatida hisob axborotlaridan foydalanuvchilarning yangi turlari aydo bo'lmoqda. Buxgalteriya hisobini ilmiy nazariya va metodologiya hamda boshqaruv sohasidagi zamonaviy talablar negizida tashkil etish samarali qarorlarini qabul qilish uchun manfaatdor foydalanuvchilarga zarur axborotlarni taqdim etish imkonini yaratadi.

Shunday qilib, buxgalteriya hisobi – boshqaruvning muhim quyi tizimlaridan biri hisoblanadi. Chunki u xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliya-xo'jalik faoliyati jarayonida haqiqatda sodir bo'lgan xo'jalik o'eratsiyalari to'g'risida ishonchli axborotlar bilan ta'minlaydi.

Buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u korxonaning mulklari, majburiyatlari va xo'jalik o'eratsiyalari to'g'risidagi

barcha axborotlarga asoslanadi. Shuning uchun ham buxgalteriya hisobi yo''asiga va uzluksiz yuritilishi lozim bo'lib, bu xususiyat o'rativ va statistik hisobga xos emas.

Buxgalteriya hisobida ob'ektlar miqdor va 'ul ifodasida aks ettiriladi, hisobning boshqaturlarida esa – 'ul o'lchovi qo'llanilmasligi mumkin.

Buxgalteriya hisobi korxonaning xo'jalik faoliyatini va qaror qabul qiluvchi shaxslarni bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi. Xo'jalik faoliyatiga doir ma'lumotlar buxgalteriya hisobi tizimiga kirish, qaror qabul qiluvchi shaxslar uchun zarur axborotlar esa undan chiqish hisoblanadi.

O'zbekiston Res'ublikasi qonunchiligiga muvofiq, mamlakat hududidagi barcha yuridik

shaxslar buxgalteriya hisobini yuritishlari shart.

Shu bilan birga, o'rativ, statistik va buxgalteriya hisobi boshqaruvda bir xil funktsiyalarni

– axborot va nazorat funktsiyalarini bajaradi. Hisobning ushbu turlari bir-birlarini o'zaro to'ldirib, ko' hollarda bir xil axborotlardan foydalanadi.

Shuning uchun xo'jalik hisobining uchala turi axborotlaridan yaxlit tizim sifatida foydalanish korxonalarga xo'jalik faoliyatini samaraliroq boshqarish, xaridorlar va buyurtmachilarning talablarini qondirish va korxonaning bozordagi ahvolini baholashga imkon yaratadi.

Buxgalteriya hisobining oldiga qo'yiladigan bozor talablari qat'iy va ularning ro'yxati rejali iqtisodiyot sharoitiga qaraganda ancha keng. Bu avvalo, boshqaruv maqsadi korxonada faoliyatining yakuniy natijasi – *foyda* olishga qaratilganligi bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Urazov K.B. 'o'latov M.E. Buxgalteriya hisobi. Darslik.-T.: "Innovatsion rivojlantirish nashriyot-matbaa uyi", 2020, 558b.
2. B.A.Xasanov, A.A.Xashimov, A.B.Muxametov, A.A.Abduvohidov Buxgalteriya hisobi. Darslik. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kom'aniyasi – T.: 2021. – 720 b.
3. A.A. Karimov, J.E. Kurbanbayev, S.A. Jumanazarov Buxgalteriya hisobi. Darslik. - T.: "Iqtisod-Moliya", 2019. 624 b.

Internet saytlari

1. www.gov.uz – O'zbekiston Res'ublikasi hukumat 'ortali.
2. www.lex.uz – O'zbekiston Res'ublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari bazasi.
3. www.iqtisodiyot.uz
4. www.review.uz
5. www.bdm.uz/uz/birjaex'ert

6. www.intereconom.com
7. <http://izvestia.usue.ru>
8. www.fin-izdat.ru
9. www.uiec.ru
10. www.TFL.uz
11. www.ziyonet.uz
12. www.norma.uz